

Riitta Mattila

Elektroniset julkaisut lakisääteisinä vapaakappaleina

Mattila, Riitta, Elektroniset julkaisut lakisääteisinä vapaakappaleina [Legal deposit of electronic publications]. Informaatiotutkimus 15 (1): 27–34, 1996.

The Deposit Copy Legislation includes in most countries printed material, in some countries also audiovisual products. At the moment publications are to a constantly growing extent issued in electronic format. That is why the legal deposit, especially the archiving of electronic materials, has been under discussion for some time. Some countries, e.g. Sweden, Norway, and France, have already reformed their Deposit Copy Laws. This article is a general survey of problems related to the legal deposit of electronic publications: scope and criteria for selection, the physical deposit of documents, access to documents, preservation, and bibliographic control of electronic materials.

Address: Helsinki University Library, P.O.Box 26, FIN-00014, University of Helsinki, Finland.

Kansalliskirjastot eri maissa tallettavat kokoelmiinsa oman maansa kirjallisen kulttuurin aina varhaisimmista inkunaabeleista nykyaikaisen kirjapainon tuotteisiin. Myös audiovisuaalista aineistoa, äänitteitä, kuvia, elokuvia ja videoita sekä radio- ja televisio-ohjelmia säilytetään kansalliskirjastoissa tai -fonoteekeissa. Kokoelmien kattavuuden mahdollistavat useimmissa maissa vapaa-kappalesäädökset.

Viestintäteknikan nopea kehittyminen saa julkaisujen tuotannossa aikaan muutoksia, joiden vaikutukset ovat yhtä laajakantoisia kuin Gutenbergin keksintö satoja vuosia sitten. Painetun kirjan rinnalle ovat tulleet mitä moninaisimmat elektronisessa muodossa olevat dokumentit, jotka merkitykseltään ovat verrattavissa perinteisiin painotuotteisiin.

Digitaalisessa muodossa olevasta tekstistä voidaan elektronisen julkaisuprosessin tuloksena valmistaa julkaisuja eri muodoissa, joko painotuotteina tai elektronisina julkaisuina. Täysin uudentyyppisiä ovat verkoissa liikkuvat, jatkuvasti muuttuvat dokumentit, joilla ei ole kirjan kaltaista konkreettista olo-muotoa. Uuden ulottuvuuden tuovat lisäksi niiden multimedia- ja hypermedialuonne. Kyse on siis aivan uudeltaisesta tiedonvälityksestä, jossa kaikki perinteiset käsitykset on arvioitava uudelleen.

Myös kansalliskirjastot ovat uusien haasteiden edessä. Vapaakappalesäädösten sisältö ja tavoitteet on pakko arvioida uudelleen. Vastauksia joudutaan etsimään mm. seuraaviin kysymyksiin: Mitkä ovat muuttuneessa tiedonvälityksen ympäristössä ne kansallisen kulttuurin tuotteet, jotka tulee pysyvästi

tallettaa? Miten tämä aineisto määritellään? Ja mikä on se taho, joka tästä huolehtii? Miten ratkaistaan pysyvän säilytyksen ongelmat?

Seuraavassa pyrin tuomaan esille elektronisten julkaisujen aiheuttamia muutospaineita vapaakappalesäädöksiin sekä selostamaan tilannetta meillä ja muualla, erityisesti Norjassa, jossa on edetty jo varsin pitkälle.

Vapaakappalejärjestelmän merkitys

Vapaakappalejärjestelmä mahdollistaa yhteiskuntaa ja kulttuuria monipuolisesti kuvastavien kansalliskokoelmien luomisen. Tavanomaisin hankintakeinoin olisi hyvin vaikea tavoittaa vähälevikkisiä omakustanteita sekä pienten yhteisöjen julkaisuja, joilla kuitenkin on merkityksensä tutkimuksen lähdemateriaalina. Vapaakappalesäädösten tavoitteet on kirjattu Unescon suosituksiin vuodelta 1981. Suomen vapaakappalelaki on pitkälti näiden suositusten mukainen, lain tarkoitus on "kansallisen kulttuurin tuotteiden luettelointi, tilastoiminen sekä niiden säilyttäminen tutkijoiden ja muiden tarvitsijoiden käyttöön". Tavoitteena on nimenomaan pysyvä säilyttäminen, niin että aineistot ovat käytettävissä myös tulevaisuudessa. Tähän liittyen tavoitteena on myös tiedon levittäminen julkaisutuotannosta; kansallisiin bibliografiaan viedyt tiedot ovat merkityksellisiä vielä silloinkin, kun itse julkaisua ei enää jostain syystä ole saatavilla. Suomessa kirjapainot ovat lähettäneet valmistamia painotuotteita Turun akatemian kirjastoon – sittemmin Helsingin yliopiston kirjastoon – 1700-luvun alusta lähtien. Suomen itsenäistyttyä vapaakappalesäädökset sisällytettiin v. 1919 painovapauslakiin. Nykyinen vapaakappalelaki (420/80) ja -asetus (774/80) ovat olleet voimassa vuodesta 1981.

Vapaakappaleina luovutetaan painotuotteet, kuten kirjat, lehdet, sarjat, kartat, nuotit, julisteet, ns. pienpainatteet, kuten mainokset, esitteet, ohjelmat, näyttelyluettelot, aikataulut jne. Vuodesta 1981 myös ns. av-aineisto on sisällytetty lakiin: äänilevyt ja -kasetit, CD-äänilevyt, mikrofilmit, diat sekä piirtoheitinkalvot.

Nykyisen lain perusteella ei luovuteta elektronisia julkaisuja eikä radio- ja televisio-ohjelmia. Elokuvat ja videot sisältyvät lakiin elokuvien arkistoinnista (576/1984) ja ne luovutetaan Suomen elokuva-arkistoon.

Lainsäädännön uudistamishankkeet

Elektronisten julkaisujen sisällyttämistä vapaakappalesäädöksiin selvitetään parhailaan useissa maissa. Pohjoismaissa on jo saatu entistä kattavampi lainsäädäntö Ruotsiin ja Norjaan. Ruotsin lakiin vuodelta 1993 on sisällytetty monennetut elektroniset tallenteet, mutta ei suorakäyttöisiä tietokantoja. Norjan vuoden 1989 laki kattaa kaikki aineistotyypit: painatteet, audiovisuaalisen aineiston, radio- ja televisio-ohjelmat sekä myös elektroniset julkaisut muodosta ja käyttötavasta riippumatta. Tanskassa on valmisteilla uusi laki, joka sisältää myös elektroniset julkaisut. Ranskassa, jossa on Euroopan vanhin vapaakappalelainsäädäntö 1500-luvulta lähtien, on elektroniset julkaisut otettu lakiin vuodesta 1992. Hollannissa ei ole vapaakappalejärjestelmää, vaan kirjallisuus saadaan kustantajien kanssa tehtyjen sopimusten perusteella.

Suomessa valmistui vuonna 1989 opetusministeriön asettaman työryhmän muistio, jossa ehdotettiin vapaakappalelain muuttamista siten, että luovutusvelvollisuuden piiriin tulisivat myös elektronisessa muodossa olevat tallenteet, jotka sisällöltään ovat verrattavissa nykyiseen vapaakappaleaineistoon. Ehdotus koski kaikkia monennettuja tallenteita, jotka sisältävät ääntä, kuvaa tai tekstiä, myös yhdistelmiä, jotka koostuvat esim. sekä äänestä että kuvasta taikka kuvasta ja kirjoituksesta. Lain piiriin sisällytettiin esim. atk-levykkeet ja CD-ROM-levyt, mutta ei suorakäyttöisiä tietokantoja. Lisäksi lain ulkopuolelle rajattiin atk-ohjelmat. Vuonna 1991 valmistui mietintö, jossa ehdotetaan, että radio- ja televisio-ohjelmien tallettamiseksi säädetään erillinen radio- ja televisio-ohjelmia koskeva laki. Kumpaakaan esitystä ei nykyisessä taloudellisessa tilanteessa ole viety eteenpäin. Parhailaan opetusministeriössä valmistellaan vapaakappalelain uudis-

tustyön käynnistämistä. Tarkoituksena on muuttaa lakia niin, että kansallisen kulttuuriperinnön kannalta keskeinen tietoaaineisto saadaan tallennemuodosta riippumatta lain piiriin, jolloin mukaan tulevat myös sähköiset julkaisut.

Milloin elektroniset julkaisut ovat vapaakappaleaineistoa?

Mikä on uudenlaisten sähköisten dokumenttien suhde perinteiseen vapaakappaleaineistoon? Menetetäänkö jotakin arvokasta, jos vapaakappaleaineistossa painopiste on vielä pitkään painotuotteissa ja niihin verrattavissa dokumenteissa? Onko aineistoryhmä, joista riittää osittainen säilytys esim. otoksina ja onko sitten vielä ryhmiä, joista riittää pelkkä tieto kansallisbibliografiassa? Keskeisimpänä nousee tällöin kysymys siitä, mikä on yhteiskunnalliselta merkitykseltään ja kulttuuriarvoltaan sellaista aineistoa, että sen pysyvä säilyttäminen on perusteltua. Sähköisessä muodossa olevat dokumentit ovat keskenään varsin erilaisia sekä sisällöltään, muodoltaan että käyttötavoiltaan. Elektroniset kirjat ja lehdet ovat verrattavissa perinteisiin painotuotteisiin. Uutta on niiden multimedialuonne, hypertextuaalisuus ja mahdollinen interaktiivinen käyttö. Muodoltaan nämä voivat olla joko monennettuja tallenteita, kuten CD-ROM-levyjä, mutta erityisesti elektroniset lehdet ilmestyvät myös verkkojulkaisuina. Varsin usein nämä täyttävät julkaistun teoksen kriteerit: niillä on nimeke, mahdollisesti tekijä, toimittajat, julkaisija/kustantaja, ISSN- tai ISBN-numero jne. Osa elektronisista julkaisuista on painettujen lehtien ja kirjojen rinnakkaisversioita, mutta esim. Internetissä on jo runsaasti pelkästään verkoissa ilmestyviä aikakauslehtiä. Verkoissa liikkuu myös runsaasti erilaisia, usein pienimuotoisia, artikkelin luonteisia tekstejä, joiden määrittäminen julkaisuiksi ei aina ole itsestään selvää.

Tietoliikenneverkoissa on näiden lisäksi hyvin monentyyppisiä sähköisiä viestejä ja dokumentteja: uutisryhmiä, postituslistoja, sähköpostiviestejä, tulevien julkaisujen "preprinttejä", posti-, pankki- ym palveluja.

Toisaalta on kyse uusista palveluista ja toisaalta aivan uudenlaisesta kommunikaatiosta ja sosiaalisista verkostoista. Kohderyhmät voivat olla varsin rajattuja, mutta osa dokumenteista on tarkoitettu myös laajalle käyttäjäryhmälle.

E erityisen ongelmallisia ovat "julkaisut", joiden sisältö on WWW:ssä olevien kotisivujen kautta linkitetty maantieteellisesti eri puolilla oleviin tiedostoihin tai julkaisuihin, jotka edelleen on linkitetty uusiin tiedostoihin.

Tietokannat, kuten erilaiset viite- ja faktatietokannat, ovat luonteeltaan dynaamisia, jatkuvassa muutostilassa. Ei siis ole olemassa mitään valmista, lopullista tuotetta, jota voisi pitää luovutettavana vapaakappaleena.

Atk-ohjelmat rajattiin vuoden 1989 lakiehdotuksessa lain ulkopuolelle, koska niillä ei ole kirjallista tai kuvallista sisältöä. Kuitenkin esim. Norjan uuteen lakiin vuodelta 1990 nämä sisältyvät.

Entä miten tulisi suhtautua peleihin tai "laitteeseen sidottuihin" julkaisuihin. Osa sisältänee fiktiivistä ja/tai opetuksellista aineistoa ("edutainment"). Osa voi ehkä pitää ohjelmoituina leikkikaluuina.

Vapaakappaleaineiston rajauskriteerit

Vapaakappalesäädösten tarkoituksen kannalta on määrittelyssä pidettävä keskeisimpänä kriteerinä dokumentin informaatio-sisältöä ja yleistä merkitystä. Missä määrin sitten olisi mahdollista noudattaa samoja valintakriteerejä sekä painotuotteissa että sähköisessä muodossa olevissa aineistoissa? Olisi johdonmukaista käyttää samoja kriteerejä, mutta elektroniset dokumentit ovat niin monimuotoisia, että täysin samanlaiset valintakriteerit tuskin ovat mahdollisia. Ratkaisuna voisi olla, että luovutettava aineisto määritellään lakitekstissä melko yleisellä tasolla, jolloin laki voi kattaa vanhenematta monenlaiset aineistotyytit niiden fyysisestä olomuodosta riippumatta. Tarkempia ohjeita, joissa huomioidaan myös dokumenttien fyysinen olomuoto, voidaan antaa asetuksessa ja muissa säädöksissä.

Vapaakappalesäädösten kannalta olenaista on se, miten erilaisia dokumentteja levitetään julkisuuteen sekä missä määrin niitä voidaan pitää ns. julkaistuina teoksina. Suomen nykyisessä laissa tosin myös ne painotuotteet, joita jostain syystä ei ole julkaistu, tulee luovuttaa. Elektronisten dokumenttien kirjo sähköpostiviestistä tieteelliseen aikakauslehteen pakottaa kuitenkin erityisesti tarkastelemaan tätä puolta. Norjan uudessa laissa vapaakappaleena tulee luovuttaa dokumentti, joka sisältää yleisesti saatavilla olevaa tietoa (dokument med allment tilgjengeleg informasjon). Dokumentti on yleisesti saatavilla, jos se on myynnissä, vuokrattavissa, lainattavissa tai muuten käytävissä (spreidd utanfor ein privat krins).

Toinen tekijä, joka selkeästi vaikuttaa rajaukseen, on luonnollisesti julkaisun sisältö: informaatiolisällöltään vähäiset tuotteet rajataan yleensä pois. Esim. painotuotteista meillä ei tarvitse luovuttaa sisällöltään vähäisiä painatteita, kuten lomakkeita, kirjepapereita jne. Myös sähköisessä muodossa on varmasti tällaista aineistoa, mutta mitä se olisi? Uutisryhmien keskinäinen kommunikointi, joka kuitenkin Norjassa on luovutettavaa? Sähköiset mainokset, jotka painotuotteina sisältyvät meidän lakimme?

Luovutusvelvollisuus voidaan kytkeä myös kappalemäärään; esim. av-aineistoa luovutetaan meidän nykyisen lakimme mukaan vain, kun on kyse vähintään 50 kpl painoksista. Sama kappalemäärärajoitus koskee Norjassa monennettuja elektronisia julkaisuja.

Sama julkaisu voi ilmestyä erilaisina rinnakkaisversioina. Esim. kustantajan tietokannasta voidaan tuottaa sekä perinteinen kirja että elektroninen multimediajulkaisu. Onko tällöin kyse jo aivan uudesta julkaisusta? Toisaalta jos rinnakkaisversiot ovat sisällöltään täysin identtisiä, on harkittava, mikä versioista säilytetään.

Vaikka vapaakappaleaineiston valinta tehtäisiin samojen periaatteiden mukaan aineistotyypistä riippumatta, julkaisujen fyysinen muoto ja tekniset mahdollisuudet rajaavat sitä pakostakin. Esille nousee kysymys, onko mielekäästä kerätä sellaista, jota ei voida säilyttää, jonka säilytys on kohtuuttoman kallista tai jolla ei tulevaisuudessa ole käyttöä.

Toisaalta tulevaisuus tuo mukanaan myös ratkaisuja moniin nykyhetken ongelmiin.

Elektronisten aineistojen luovutus ja pysyvä arkistointi

Missä muodossa elektroniset julkaisut tulisi luovuttaa ja miten hoidetaan niiden arkistointi? Riittääkö sisältö vai halutaanko säilyttää myös alkuperäinen fyysinen muoto? Painettujen kirjojen kohdalla pidetään arvokkaana sekä kirjaa esineenä että sen sisältämää informaatiota. Sähköisten viestimien kohdalla tilanne on erilainen: kyseessä lienee enemmänkin pyrkimys säilyttää bittejä, joista koostuu tietty dokumentti.

Ongelmina ovat standardien puute, erilaiset formaatit tekstin tallentamisessa ja käytössä sekä laite- ja ohjelmistosidonnaisuus. Pitkäaikais säilytys ja käyttö edellyttäisivät toistuvaa siirtoa uusille välineille ja uusiin ohjelmistoihin. Tämä on sekä tekninen että taloudellinen ongelma. Elektronisessa muodossa olevat julkaisut pitäisi tallettaa sellaisessa standardoidussa muodossa, joka olisi riippumaton laite- ja ohjelmaympäristöistä.

Perinteisiin kirjoihin ja kausijulkaisuihin rinnastettavat CD-ROM-levyt ja muut monennetut tallenteet voidaan luovuttaa kuten painotuotteet. Useimmiten levyjä voi käyttää useissa eri käyttöjärjestelmissä ja myös niiden laiteympäristö on melko vakiintunut. Julkaisujen pysyvä säilytys edellyttää kuitenkin määrääjain tapahtuvaa konvertointia uuteen laite- ja ohjelmistoympäristöön.

Tietokannat ovat joko suorakäyttöisiä tai ne voivat ilmestyä myös esim. CD-ROM-levyinä. Tietokannat ovat yleensä sidottuja kukin omaan laite-, ohjelmisto- ja tiedonhallintajärjestelmäänsä. Tällöin vapaakappaleluovutuksen edellytyksenä on, että varsinaisen datan lisäksi pitäisi säilyttää huomattava määrä teknistä tietoa, jonka avulla tietokanta olisi käytävissä. Tietokantojen vapaakappaleluovutuksesta on esitetty seuraavia vaihtoehtoja:

– tietokanta luovutetaan siinä vaiheessa kun sen päivittäminen lopetetaan – siihen asti riittäisi se, että tietokannasta olisi käytävissä bibliografiset tiedot ja kansalliskirjastolla olisi siihen pääsy,

- tietokanta luovutetaan kerran kokonaisuudessaan, muulloin otettaisiin siitä määrärajoin otoksia,
- tietokanta tai osia siitä talletetaan mikrofilmeinä,
- tyydytään siihen että kansalliskirjastossa olisi tieto tietokannasta ja mahdollisesti myös pääsy siihen.

Onko jatkuvasti muuttuvan dynaamisen tietokannan fyysinen luovuttaminen edes mielekästä? Eikö riittäisi, että kansalliskirjastolla olisi pääsy tietokantoihin? Norjalainen Hans Martin Fagerli ehdottaa, että kunkin maan kansalliskirjastolla olisi WWW:ssä oma Kansallinen Kotisivunsa, joka toimisi myös dynaamisten tietokantojen kansallisbibliografiana. Kotisivun linkit eri puolilla sijaitseviin tietokantoihin olisivat verrattavissa kirjaston paikanmerkkeihin, jotka mahdollistavat julkaisun löytymisen. Vasta kun tietokanta lopetetaan, se siirtyisi kansalliskirjastoon.

Tietoliikenneverkoissa liikkuvat mitä moninaisimmat sähköiset dokumentit ovat vapaakappaleluovutuksen kannalta todella ongelmallisia. Teknisesti olisi mahdollista automatisoida suomalaisissa tiedostopalvelimissa olevien tiedostojen siirto esimerkiksi siten, että vapaakappaleina luovutettava aineisto viedään yhteen alihakemistoon organisaation omaan palvelimeen. Silloin voitaisiin kirjoittaa ohjelma, joka siirtäisi tiedoston kansalliskirjaston ylläpitämään tiedostopalvelimeen ihmiskäden koskematta. Uusien versioiden ylläpito olisi automaattista. Ratkaisu edellyttää kansalliskirjaston oman tiedostopalvelimen luontia ja ylläpitoa. Ongelmaksi jääkin sitten siirrettävän aineiston valinta tai jo siirretyn karsinta.

Kuka on luovutusvelvollinen

Nykyisessä vapaakappalelaissa luovutusvelvollinen on lähinnä tuotteen tekninen valmistaja, esim. kirjapaino tai levypuristamo. Näin varmistetaan varsin monipuolisten kokoelmien syntyminen. Useissa maissa luovuttaja on kustantaja, Norjassa sekä valmistaja että kustantaja. Elektronisten julkaisujen kohdalla valmistajan luovutusvelvollisuus ei liene mielekästä, vapaakappaleiden

luovuttamisesta olisi päästävä paremminkin sopimukseen kustantajien ja tuottajien kanssa. Osa kustantajista on kirjojen kustantajia, joiden tuotevalikoimiin ovat tulleet myös elektroniset julkaisut. Kuitenkin merkittävä osa tuottajista on erikoistunut nimenomaan vain sähköisten tuotteiden valmistamiseen: on sekä ohjelmistotaloja että pelkästään elektronisten julkaisujen tuottamiseen erikoistuneita yrityksiä. Vapaakappalesäädösten ulottaminen digitaalisessa muodossa olevaan aineistoon ei ole itsestään selvää. Tarvitaan tiivistä yhteistyötä kansalliskirjaston ja potentiaalisten luovuttajien välillä sekä eri oikeuksien omistajien taloudellisten ja juridisten intressien huomioimista. Toisaalta aineistojen pysyvä säilytys, tiedottaminen kansallisbibliografian välityksellä sekä tietyissä tapauksissa niiden käyttö voivat olla myös kustantajien edun mukaisia.

Arkistointivastuun jako: kansalliskirjastokirjasto – arkistot – museot

Vastuu erilaisten aineistojen säilyttämisestä on jaettu eri maissa hieman eri lailla. Joissakin maissa, kuten Norjassa, painotuotteiden, elektronisten julkaisujen, av-aineiston, radio- ja televisio-ohjelmien sekä elokuvien arkistointi on keskitetty kansalliskirjastoon. Sen sijaan Ruotsissa audiovisuaalisesta aineistosta vastaa Arkivet för ljud och bild. Elektroniset julkaisut ovat usein multimedioita, jotka sisältävät tekstin lisäksi sekä ääntä että liikkuvaa kuvaa. Nykyisin elokuvat ja videot talletetaan Suomen elokuva-arkistoon. Vastaisuudessa joudutaan uudelleen arvioimaan, miten arkistointivastuuta jaetaan. Oman ryhmänsä muodostavat laitteeseen sidotut elektroniset pelit tms, joita voitaisiin pitää pikemminkin museoaineistona.

Elektronisten julkaisujen käyttö

Perinteisiä painettuja julkaisuja voi kirjastosta lainata vapaasti ilman tekijänoikeudellisia rajoituksia. Sähköisten viestimien kohdalla tilanne on toinen.

Digitaalitekniikka tuo tekijänoikeusjärjestelmään muospaineita, joita aiheuttavat esimerkiksi teosten liikkuminen maailmanlaajuisissa tietoverkoissa, on demand -jakele, kopioinnin helppous, tekstin helppo muunneltavuus, multimediatuotteiden tekijänoikeudet jne.

Suomessa on vuoden 1994 alussa tullut voimaan tekijänoikeuden muutos (418/93), jossa lakiin lisättiin tietokoneohjelmien suoja koskevat muutokset.

Sisällöltään painettuun kirjaan verrattavan monennetun tallenteen, kuten CD-ROM-levyn, on eräissä yhteyksissä tulkittu olevan vapaasti kirjaston asiakkaan lainattavissa. Toisaalta kustantajien tai tuottajien kanta voi olla varsin tiukka: lisenssisopimukset rajaavat käyttöoikeuden vain yhteen koneeseen tai tiettyyn verkkoon.

Tietokantojen käyttöön on yleensä saatava käyttöoikeus, joka voi olla ilmainen tai maksullinen. Kaupallisen CD-ROM-levyllä päivitetävän tietokannan oikeuksien haltijoita voi olla useita, esim. erikseen datalla ja ohjelmistolla. Vapaakappalesäädöksissä täytyy luonnollisesti ottaa huomioon erilaiset käyttörajoitukset. Tarvittaessa on turvauduttava luovutetun aineiston määräaikaisiin käyttörajoituksiin. Esim. Norjan mallin mukaisesti voitaisiin tietyt aineistot antaa käyttöön vasta sitten, kun käytöstä ei koidu tuottajalle taloudellisia tappioita.

Pääpaino säilytyksessä vai käytössä?

Pysyvän säilyttämisen ja käytön välillä on aina tietty ristiriita. Painotuotteiden kohdalla on ongelmaa ratkaistu erilaisin säilytystoimenpitein sekä käyttörajoituksin. Käytettävyyttä parantaa myös nykyinen luovutus kuutena kappaleena jaettavaksi vapaakappalekirjastoille eri puolille Suomea.

Missä määrin elektronisten julkaisujen kohdalla on syytä painottaa vapaakappaleaineiston käytettävyyttä? Tarvitaanko sen tallettamiseen useita vapaakappalekirjastoja tai -arkistoja? Kuinka monena kappaleena ja kuinka moneen kirjastoon tulee luovuttaa monennetut tallenteet, kuten CD-ROM-levyt? Entä kuinka monella kirjastolla tulisi

olla "vapaakappaleoikeus" tietokantoihin? Asia on ratkaistu eri maissa hieman eri lailla. Esim. Ruotsissa CD-ROM-levyt luovutetaan seitsemänä kappaleena seitsemään kirjastoon, Norjassa taas kahtena kappaleena kansalliskirjastoon. Ottaen huomioon erilaiset käyttöä rajoittavat ja vaikeuttavat tekijät tuntuisi mielekkäältä pyrkiä mahdollisuuksien mukaan hoitamaan ensisijaisesti julkaisujen pysyvä säilyttäminen sekä niitä koskevan tiedon tallettaminen kansallisbibliografiaan: tietokantojen luovuttaminen useaan paikkaan ei tunnu järkevältä ja toisaalta käyttörajoitukset ehkäisevät joka tapauksessa tiettyjen julkaisujen vapaan käytön.

Yleinen bibliografinen valvonta, standardinumerointi

Elektronisten julkaisujen bibliografinen kuvailu, formaatti sekä julkaisujen standardinumerointi ovat asioita, joita parhaillaan käsitellään eri tahoilla. Atk-tallenteiden luettelointisääntöjä uusitaan parhaillaan vastaamaan uusia elektronisten julkaisujen muotoja. Kuvailusääntöjen ISBD (CF) 2. painos ilmestyy v. 1996, parhaillaan se on lausuntokierroksella. ISO on laatimassa elektronisten julkaisujen identifioinnin ja kuvailun standardeja (ISO TC 46 / SC 9). Kansalliskirjastojen johtajien ja EU:n CoBRA -hankkeessa selvitetään kirjastojen ja kustantajien yhteistyötä julkaisujen bibliografisessa kuvailussa. USMARC-formaattia kehitellään uusille aineistotyypeille.

Bibliografisen kuvailun kehittämisessä keskeisiä asioita ovat mm.

- kirjastojen ja julkaisijoiden yhteistyö: tavoitteena on että kustantaja/tuottaja tekee ensimmäisen bibliografisen kuvailun, jossa on olennaiset tiedot (ohjelmistot, laitteistot); ennakkoluetteloitinto jo "käsikirjoitusvaiheessa",
- bibliografisen kuvailun ajantasaisuus: kuvailu ei ole staattinen, sen pitää kertoa kaikki olennainen tieto julkaisusta ja sen käytöstä myös silloin kun julkaisu konvertoidaan toiseen muotoon (ohjelmistot, laitteet),
- linkitys saman teoksen eri muotojen ja versioiden välillä (esim. Seitsemän veljestä kirjana ja multimediana),

– bibliografisesta kuvailusta tulee käydä ilmi myös miten julkaisu on käytettävissä: formaattiin tehdään linkkikenttä, jossa on elektronisen julkaisun URL-osoite.

Bibliografisessa kuvailussa korostuu sen merkitys sekundaarisena historiallisena lähteenä: vaikka itse dokumentti ei enää olisi saatavilla, tiedolla olemassa olleesta dokumentista on oma merkityksensä.

FINMARC-formaatti atk-tallenteille on tätä kirjoitettaessa rakenteilla ja valmistuu vuoden 1996 keväällä. Fennica-tietokantaan on luetteloitu runsaat 50 elektronista julkaisua: CD-ROM-levyjä, atk-levykeitä sekä joitakin elektronisia verkkolehtiä, joiden bibliografiseen kuvailuun lisätään myös URL-osoite.

Elektronisille julkaisuille voidaan antaa ISBN- ja ISSN-numerot kuten painetuille kirjoille ja kausijulkaisuille. Pelkästään verkoissa liikkuville julkaisuille on lisäksi teoksen identifioiva URN-tunnus (universal resource name).

Norjan vapaakappalesäädökset

Norjan uudessa vapaakappalelaissa määritellään luovutettava aineisto niin väljästi, että siihen voidaan sisällyttää muodoltaan hyvin vaihtelevaa aineistoa. Elektronisista julkaisuista vapaakappaleaineistoa ovat sekä monennetut tallenteet että suorakäyttöiset tietokannat. Myös atk-ohjelmat tulee luovuttaa. Asetuksessa annetaan tarkempia ohjeita:

- monennetut tallenteet luovutetaan mikäli niitä on valmistettu yli 50 kappaletta,
- dokumentit, joita käytetään jonkin tietoliikenneyhteyden kautta, luovutetaan vain pyynnöstä eli mikäli kansalliskirjasto sitä pyytää.

Vuodesta 1990 Norjassa on aktiivisesti selvitetty elektronisten julkaisujen luovuttamiseen liittyviä ongelmia ja päädytty seuraaviin ratkaisuihin:

- Norjassa ilmestyvät neljä elektronista lehteä luovutetaan kansalliskirjaston Mo i Ranassa ylläpitämään tietokantaan. Lehtiin tehdään indeksi hakujen helpottamiseksi, ja pysyvissä säilytyksistä varten ne talletetaan vuo-

sittain CD-ROM-levylle. Korkeakoulukirjastoilla on pääsy tietokantaan, mutta käytöstä on sovittava kunkin kustantajan kanssa erikseen.

- Kaikki dokumentit, jotka sisältyvät n. 60 erilaiseen norjalaiseen uutisryhmään siirtyvät automaattisesti Mo i Ranan tietokantaan. Projekti alkoi heinäkuussa 1994, joten siitä ei vielä ole paljoa kokemusta; tarkoituksena on tallettaa aineistot CD-ROM-levyille.

- Atk-ohjelmat: ohjelmat annetaan tutkimuskäyttöön kolmen vuoden päästä niiden ilmestymisestä. Tarkoituksena on tallettaa myös ohjelmat CD-ROM-levyille; mukaan täytyy liittää tarpeelliset selvitykset laitteisto- ja ohjelmistovaatimuksista.

Lopuksi

Norjan laajamittainen ja yhä jatkuva selvitystyö on osoituksena siitä, että vaikka elektroniset julkaisut on saatu lainsäädännön piiriin, on keskeisiä ongelmia vielä ratkaisematta. Erityisen suurena ongelmana on elektronisten julkaisujen pysyvä säilyttäminen, jota parhaillaan selvitetään eri maissa.

Muutospaineet ovat joka tapauksessa kovat. Kaikki viestintämuodot kattavan lainsäädännön aikaansaaminen on varsin suuri yritys. On kyettävä määrittämään mitkä ovat kansallisen kulttuurin tuotteita, joiden pysyvä säilyttäminen on perusteltua. Tämän jälkeen on pakko selvittää kaikki ne tekniset, juridiset ja taloudelliset ongelmat, jotka omalta osaltaan vaikuttavat käytännön ratkaisuihin. Meillä nyt käynnistyvä lainuudistustyö tulee olemaan varsin mittava prosessi, jossa joudutaan arvioimaan painotuotteiden, äänitteiden, ns. liikkuvien kuvien, erilaisten elektronisten dokumenttien sekä lisäksi vielä radio- ja televisio-ohjelmien pysyvän säilyttämisen tarpeet. Lainuudistustyön ajoitus lienee kuitenkin hyvä: kovin paljoa ei vielä ole ehditty menettää. Lisäksi työtä tulevat helpottamaan muissa maissa tehdyt tai käynnissä olevat tutkimukset sekä jo saadut kokemukset.

Hyväksytty julkaistavaksi 15.1.1996

Kirjallisuutta

Anglo-Nordic Seminar on Legal Deposit 27–29 October 1994. - Nordinfo-publication, ISSN 0358-7045;31. - British Library R&D Report 6197. ISBN 951-53-0212-9.

Mm. seuraavat artikkelit:

Juhani Hakkarainen: Is there a future for legal deposit in an electronic world? S. 30–35.

Hans Martin Fagerli: Acces to electronic dynamic documents – a solution to the legal deposit problem. S. 108–118.

Torbjørn Navelsaker: Selection criteria / Scope for legal deposit of electronic documents. S. 48–63.

Svein Arne Solbakk: Long-term preservation of electronic material – Preliminary experience from the Norwegian National Library. S. 137–152.

Niels Erik Wille: Legal deposit of electronic publications – Questions of scope and criteria for selection. S. 64–80.

Jason, Jan T: The international guide to legal deposit. - Aldershot : Ashgate, 1991. ISBN 1 85742 001 2.

Lag om pliktexemplar av dokument. - Svensk författningssamling 1993 : 1392.

Laki elokuvien arkistoinnista. 576/1984.

Loi 92-546 du 20 juin 1992 relative au dépôt légal. Journal officiel de la République Francaise 23 juin 1992.

Lov om avleveringsplikt for allment tilgjengelege dokument av 9. juni 1989 nr 32. Med forskrifter. - Kyrkje- og kulturdepartementet, juni 1990.

Lunn, Jean: Guidelines for legal deposit legislation. - Paris : United nations educational, scientific and cultural organization, 1981.

Pliktleverans. Slutbetänkande av Pliktleveransutredningen. - Stockholm : Utbildningsdepartementet, 1992. ISBN 91-38-13166-8. - Statens offentliga utredningar 1992:92.

Proposition no 52 (1988–1989) to the odelsting. Act concerning the legal deposit of generally available documents. - Oslo, 1989.

Radio- ja televisio-ohjelmien arkistointi. Viesintäkulttuuritoimikunnan V mietintö. - Komiteanmietintö 1991 : 17.

Sylvestre, Guy: Guidelines for national libraries. - Paris : Unesco, 1989 (PGI-87/WS/17).

Vapaakappaleasetus. 774/1980.

Vapaakappalelaki. 420/1980.

Vapaakappaletyöryhmän muistio. - Helsinki: Opetusministeriö, 1989. - Opetusministeriön työryhmien muistioita; 1989, 1.

Tämän numeron kirjoittajat

Koivunen, Hannele, ylitarkastaja, opetusministeriö

Kärki, Riitta, tutkija, Tampere

Lievrouw, Leah A., associate professor, University of California – Los Angeles (UCLA), USA

Mattila, Riitta, toimistopäällikkö, Helsingin yliopiston kirjasto

Mäkinen, Ilkka, assistentti, Tampereen yliopisto

Savolainen, Reijo, vt. apulaisprofessori, Tampereen yliopisto

Sonnenwald, Diane H., assistant professor, University of North Carolina at Chapel Hill, USA